

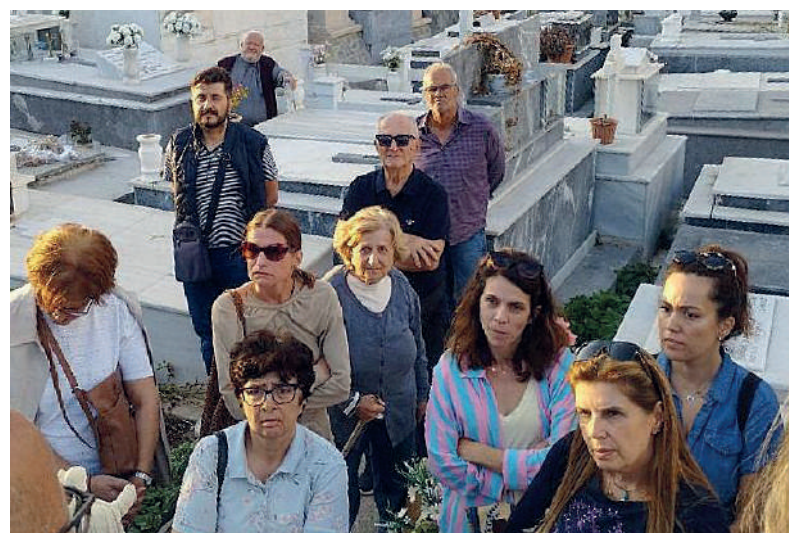

Αναδιφώντας το χθες (286)

■ Του ΧΑΡΗ ΣΤΡΑΤΙΔΑΚΗ*

Ανδρών και γυναικών αφανών και επιφανών: περίπατος μνήμης στο παλιό κοιμητήριο του Ρεθύμνου (3)

Συνεχίζω και σήμερα την περιγραφή του ιστορικού περιπάτου που πραγματοποιήσαμε με τις «Ημέρες Ρεθύμνου» την Τετάρτη 11 Οκτωβρίου στο παλιό κοιμητήριο της Μεσομηλιτισσας. Περιπατήσαμε τον κεντρικό διάδρομο, συζητώντας για τους τάφους που συναντούσαμε, καταρχήν στα δεξιά μας. Στη δεύτερη σειρά τους, πριν φτάσουμε στη μέση του διαδρόμου, βρίσκεται ένα από τα μεγαλύτερα σε έκταση νεκρικά μνημεία. Περικλείει μέσα σε καγκελόφρακτο χώρο τρία μνημεία. Πρόκειται για τους τάφους της οικογένειας Μουσουρού, της οποίας ο προπάτορας υπήρξε στενός φίλος του Ελευθέρου Βενιζέλου. Δίπλα του βρίσκεται ο τάφος ενός μεγάλου έρωτα. Ο Ιωσήφ Κοβάλσκι ήταν ο Ρώσος αξιωματικός των δυνάμεων κατοχής του Ρεθύμνου, που κατέβασε από τη Φορτέζα την οθωμανική σημαία. Σε έναν χορό, που δινόταν στο κινηματοθέατρο «Ιδαίον Άντρον», γνωρίστηκε με την αδελφή του μεγάλου αδελφού της οικογένειας Μουσουρού, την Μελομένη, κι ανάμεσα τους αμέσως αναπτύχθηκε σφοδρός έρωτας. Παρότι ο αδελφός της δεν συναινούσε, η Μελομένη παντρεύτηκε τον Ιωσήφ το 1906 και ο γάμος τους αποδείχτηκε παραπάνω από ευτυχισμένος.

Παρακάτω συναντούμε τον τάφο των οικογενειών Φραγιά και Κουτρομπά (εικόνα). Εδώ θα πρέπει να έχει ταφεί το πτώμα του γνωστού από τη Γερμανοκατοχή Ρεθεμνιώτη και πιθανόν ο καθηγητής μας Μιχαλάκης, με την αγαθή καρδιά και τις ακλόνητες αρχές, που του είχαν στοιχίσει και την ακοή του από τα βασανιστήρια. Τον τάφο επιστρώει ένας περίτεχνος σταυρός. Πιο πίσω βρίσκεται ο τάφος της οικογένειας Σκουλά, από τα μέλη της οποίας πιο γνωστός ήταν ο συνταγματάρχης Ηλίας. Δίπλα βρίσκεται ο τάφος του παπά-Μιχάλη Σταυριανάκη, που βάπτισε στους Τέσσερις Μάρτυρες πολλά από τα παιδιά της ηλικίας μου, μεταξύ των οποίων τον υπογράφω. Ο τάφος του τον αναφέρει ως πρωτοπρεσβύτερο και Χατζή, ενώ σε μαρμαρινή πλάκα αναγράφεται το προς Τιμόθεον: «τὸν δρόμον τετέλεκα, τὴν πίστιν τετήρηκα...».

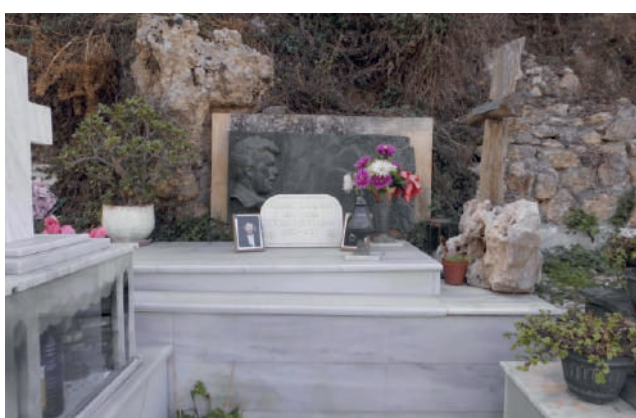
Ακολουθεί ο τάφος ενός από τους κλάδους των Πετυγάκηδων. Παραδίπλα υπάρχει τάφος ενός από τους κλάδους των Σαουνάτσων, μιας από τις παλιότερες οικογένειες του Ρεθύμνου, με ρίζες στη Βενετοκρατία. Σ' αυτό τον τάφο (εικόνα) είχε ταφεί και ο Γεώργιος Τσαγρής, νομάρχης Ρεθύμνου κατά τη Μάχη της Κρήτης, που είχε καταπλακωθεί από τα ερείπια του βομβαρδισμένου κτηρίου της Εθνικής Τράπεζας. Παραδίπλα ένας απλός τάφος, ταφόπλακα στην πραγματικότητα, στο επίπεδο του εδάφους, μας δίνει το μέτρο της εποχής, κατά την οποία οι άνθρωποι δεν συναγωνίζονταν στην ανέγερση πολυτελών μεν πλην κοινωνικά απολύτως άχρηστων μνημάτων. Εκεί είχαν ταφεί συμπολίτες κύρους, όπως ο Μιχαήλ Βαλαρή και ο θεατράνθρωπος της πόλης Αριστέιδης Κορωνάκης, η Ελευθερία Λυράκη της ομώνυμης κλινικής που γεννηθήκαμε οι περισσότεροι παλιοί Ρεθεμνιώτες και η Βαγγελίτσα Βαλαρή, μια από τις πιο εύθυμες και δραστήριες κοινωνικά συμπολίτισσες.

Παρακάτω μας περιμένει ένας «ορφανός» μαρμαρινός σταυρός πάνω σε βάθρο, τυπικός για το κοιμητήριο μέχρι και την περίοδο του Μεσοπολέμου. Δίπλα ένας ακόμα τάφος Πετυγάκηδων (εικόνα) εμπειριάζει τις σωρούς του ιδρυτή του Φιλελευθέρου Συλλόγου Κωνσταντίνου και της συζύγου του Ιουλίνας, ιδρύτριας του Λυκείου των Ελληνίδων Ρεθύμνης. Έχει σχήμα οβελίσκου και είναι από τους πιο χαρακτηριστικούς του κοιμητηρίου. Ακολουθεί ο απλός τάφος δυο ιστορικών οικογενειών, των Πρεβελάκηδων και των Βογιατζάκηδων. Εδώ είναι θαμμένοι οι αγαπημένοι μας Ιωάννης και Μανολάκης, καθηγητές και οι δύο και γυμνασιάρχης ο δεύτερος, καθώς και ο «ιστορικός γυμνασιάρχης» του Ρεθύμνου Μιχαήλ Πρεβελάκης, πατέρας της συζύγου του Μανολάκη. Εδώ τάφηκε προ ολίγων ετών και ο νεότερος Γιάννης, την εικόνα του οποίου μαζί με τους γονείς του απαθανατίζει μια ωραία φωτογραφία.

Σειρά έχει ο τάφος με την νεκρική στήλη, εν είδει οβελίσκου, του δικηγόρου Πέτρου Μανουσάκη (εικόνα). Εδώ πέθαναν των εμπειρογόμενων Ρεθεμνιωτών, ενδιαφέρον παρουσιάζει και το ίδιο το μνημείο, εξαιρετικό δείγμα κοιμητηριακής γλυπτικής. Γλυπτική σύνθεση βρίσκεται πάνω και από το μνήμα του βουλευτή Μανόλη Λουκάκη, που επιχειρεί να υπενθυμίσει την αγωνιστικότητά του. Πιο πέρα βρίσκεται ο τάφος του Γεωργίου Πορτάλιου, καθηγητή που πολέμησε γενναία στον ελληνοϊταλικό πόλεμο και έπεσε το 1947 στον εμφύλιο πόλεμο. Ακόμα παραπέρα βρίσκεται η προτομή της μητέρας του παλιότερου αρχιμανδρίτη Ρεθύμνης Χρυσόστομου Μακρυγιαννάκη. Ακολουθούν οι τάφοι του σεβαστού μας Γεωργίου Σερντεδάκη, ενός ακόμη ανάργυρου γιατρού, και του καθηγητή μας Χρίστου Μακρή.

Κοντοστεκόμασε στον τάφο του παπά-Γιάννη Πίτερη, με το σπουδαίο κοινωνικό έργο και τον τίτλο του πρωτοπρεσβύτερου του οικουμενικού θρόνου και προσπαθούμε να προσδιορίσουμε ποιον απεικονίζει παραδίπλα το άγαλμα του οπλοφόρου. Οδηγούμαστε έτσι κάτω από το κυπαρίσσι στο λιτό μνημείο του κατεχοχόνη ανάργυρου γιατρού Γεωργίου Σαουνάτσου, για το οποίο έγινε πρόσφατα πολύς λόγος, φωτιζοντας μια σκοτεινή πλευρά της διαχείρισης του κοιμητηρίου. Είναι ο μοναδικός που εμπειριάζει ένα δέντρο, ένα παλιό κυπαρίσσι, από τα πολλά που υπήρχαν παλιότερα και το χαρακτήριζαν. Εκεί κοντά συναντούμε τον τάφο του αξέχαστου Δημήτρη Καλοκύρη, που εκτός από εστιατορία φιλοδοξούσε να γίνει εξίσου καλή «σφωφράντζα». Λίγο παρακάτω συναντούμε την ορειχάλκινη πλάκα με τη μορφή του Αντώνη Τζανιδάκη (εικόνα) και θυμόμαστε τον αξέχαστο καθηγητή, που έφυγε πολύ

Μετά την επίσκεψη στον τάφο του παπά-Σταύρου Τζαγκαράκη, στρεφόμεθα στην αριστερή πλευρά του διαδρόμου και κατευθυνόμαστε στα υπολείμματα των ταφικών μνημείων των 54 Ρώσων αξιωματικών και στρατιωτών που πέθαναν στην πόλη μας κατά την περίοδο της ρωσικής κατοχής. Κοντοστεκόμασε στο μνημείο που ανεγέρθηκε το έτος 2019 προς τιμήν τους και σταματάμε για λίγο προκειμένου να θαυμάσουμε ένα από τα κορυφαία μνημεία γλυπτικής του κοιμητηρίου, εκείνο του Δημήτρη και Θεμιστοκλή Μοδάτσου (εικόνα). Παριστάνει τη Μνημοσύνη, κόρη της Γαίας και του Ουρανού του παλιότερου Σαρωνίου από τον Δία. Δεν παραλείπουμε να παρατηρήσουμε ένα ακόμα εντυπωσιακό για τα μέτρα του κοιμητηρίου μνημείο, εκείνο προς τιμήν του Μανουσάκου Μαυρατζά και του γαμπρού του Γεωργίου Χατζηγρηγοράκη, υποπροξένων και των δύο της αυτοκρατορικής Ρωσίας στο Ρέθυμνο.

νωρίς, πριν προλάβει να προσφέρει στην πόλη πολλά από εκείνα που ετοιμάζε. Κοντά βρίσκεται ο εντυπωσιακός τάφος των Μυλωνάκηδων, όπως κι εκείνος του πνευματικού εκπροσώπου των δασκάλων Ανδρέα Σταυρουλάκη, αλλά κι αυτός του αυστηρότατου θεολόγου καθηγητή Κωνσταντίνου Πολογιώργη, που έφτασε την ηλικία των 105 ετών. Δυστυχώς στο τμήμα αυτό του νεκροταφείου δεν καταφέραμε να πλησιάσουμε, 26 συνολικά άνθρωποι που το περιηγούμασταν, αφού και κατά μόνας ακόμα αυτό θα ήταν δύσκολο, με τον ελάχιστο χώρο προσπέλασης που έχει αφεθεί μεταξύ των τάφων.

Παρακάτω συναντούμε ένα από τα οστεοφυλάκια του κοιμητηρίου, το οποίο, διακρινόντας από το παράθυρο, βλέπουμε ότι παρουσιάζει εικόνα χωνευτηρίου. Στη συνέχεια περνούμε μέσα από ένα δίκτυο εναπομεινάντων ρωσικών τάφων και φτάνουμε, περπατώντας προσεκτικά, στα υπολείμματα του τάφου ενός ακόμα ανάργυρου γιατρού, του Σταματίου Ρολόγη. Δυστυχώς ο τάφος του, παρότι υπήρξε ευεργέτης της πόλης και ιδιαίτερως των κατοίκων της συνοικίας του Μασταμπά, πουλήθηκε, αποδεικνύοντας για μια ακόμα φορά ότι το χρυσίον αποδεικνύεται ανώτερο από την οποιαδήποτε μνήμη. Μαζί με το ζεύγος των Ρολόγηδων είναι θαμμένη και η κορούλα τους αλλά και ο κοτσονάτος στην εποχή του ηγούμενος της Μονής Σισανίου αρχιμανδρίτης Ιλαρίων. Παρότι η βανδαλισμένη επιτύμβια στήλη του κοριτσιού συγκολλήθηκε πρόσφατα (εικόνα), η αντιμετώπιση αυτή των ευεργετών αλλά και επιφανών στελεχών της Εκκλησίας μετά θάνατον δεν της περιποιεί τιμή. Ως επιτυχής κρίνεται πάντως η ενέργεια του τώως μη-

τροπολίτη και νυν αρχιεπισκόπου Κρήτης να αφεθεί ένας τάφος για την ταφή των οστών των κατά καιρούς ευεργετών της πόλης και της Εκκλησίας, αρκεί να υπάρξουν τέτοια, αφού τόσο στην περίπτωση Σαουνάτσου όσο και στην περίπτωση Ρολόγη φαίνεται ότι πετάχτηκαν.

Οι τριγύρω επιλογές μας είναι πολυάριθμες, στον περίπατο μνήμης στον τόπο και στον χρόνο που πραγματοποιούμε. Για παράδειγμα μπορούμε να κοντοσταθούμε στον τάφο του μικροβιολόγου Θεοχάρη Κατσάντη, που ο θάνατος από εκφυροκρότηση πιστολιού ενός από τα παιδιά του είχε συνταράξει το Ρέθυμνο. Μπορούμε επίσης να σταθούμε στον τάφο των Πετυγάκηδων, στον οποίο όμως δεν έχει ταφεί ο μακροβιότερος και σίγουρα πιο «πράσινο» δήμαρχος της πόλης. Οπωσδήποτε δεν πρέπει να παραλείψουμε να παρατηρήσουμε τον τάφο του Ελευθερίου και της Πολύμνιας Δερμιτζάκη (εικόνα). Για να ακριβολογούμε, πρόκειται περί ταφικού μνημείου, απαρτιζόμενου από μια μαρμαρινή σαρκοφάγο με προσαρτημένη επιτύμβια στήλη, στην οποία έχει χαραχθεί το πορτρέτο της Πολύμνιας και η οποία στήλη καταλήγει σ' έναν πυρσό. Στην απορία ποιος ήταν ο ένοικος του μνημείου αυτού, μπορούμε να απαντήσουμε μόνο ότι επρόκειτο για έναν εγγράμματο έμπορο της πόλης, ο οποίος ευπόρησε ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1890.

Συνεχίζοντας συναντούμε τον οικογενειακό τάφο των Γερακάρηδων, ο πιο γνωστός από τους οποίους Κωνσταντίνος πήρε μέρος σε πολλές κρητικές επαναστάσεις και σε ηλικία 53 ετών πήρε μέρος μαζί με τους γιους του στην κατάληψη των Ιωαννίνων. Λίγο παραπέρα συναντούμε την τελευταία κατοικία μιας από τις πιο αγαπητές εκπαιδευτικούς της πόλης, της Μαρίας Αλεφαντινίου. Φτάνουμε έτσι στο νεκρικό μνημείο του Γεωργίου Σαριδάκη και της συζύγου του Αικατερίνης Μαρουλιανού (εικόνα), ένα από τα επιφανέστερα του κοιμητηρίου. Να σημειώσουμε για την ιστορία ότι ο Γ. Σαριδάκης ήταν εγγράμματος έμπορος, προσετός της πόλης και έφορος των κοινών της καταστημάτων. Εντυπωσιακός αλλά οπωσδήποτε σεμνότερος είναι ο τάφος στον κεντρικό διάδρομο της ιστορικής οικογένειας των Καλαϊτζάκηδων, με πιο γνωστούς τον τυπογράφο Στυλιανό και τον διατελέσαντα δήμαρχο Μανόλη Καλαϊτζάκη. Η επιγραφή του τάφου αναφέρει: «Από το 1841 αγώνες για την ιστορία, για την Δημοκρατία, για το Ρέθυμνο», με αφηρητή το έτος κατά το οποίο εκδόθηκε η πρώτη εφημερίδα του προσφώντος επονομασθέντος και «Γουτεμβέργιου του Ρεθύμνου».

Εξαιρετικής ποιότητας είναι η επιτύμβια πλάκα του εμπόρου Γεωργίου Σκουλούδη (εικόνα), ο οποίος διετέλεσε δεινός επιχειρηματίας, με δικό του πλοίο και παραρτήματα του εμπορικού του οίκου και εκτός Ρεθύμνου αλλά και υποπρόξενος της Ρωσίας. Πέραν της μαρμαρινής σύνθεσης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το σκαλισμένο στο μάρμαρο επίγραμμα, το οποίο θα άξιζε να μελετήσει κάποιος φιλόλογος. Οδευόντας προς το τέλος της περιήγησής μας, μπορούμε ακόμη να σταθούμε στους τάφους των Σπανδάγων, των Τσουδερών (στον οποίο τάφηκε πριν από ένδεκα χρόνια κι ο αείμνηστος Γιάννης Σπανδάγος), του ευεργέτη της Εκκλησίας Γεωργίου Τσιγκόγια και του πεσόντος στην υπηρεσία του κοινωνικού συνόλου το 1987, σε αεροδρακονομική Σάμο, αντισημνήρχου Βασιλάκη, καθώς και σ' εκείνον της οικογένειας Βαλαρή, στον οποίο έχουν ταφεί τελευταίοι ο Θεμιστοκλής και η καλή μας κυρία Ιωάννα.

Στο τελευταίο τμήμα της διαδρομής συναντούμε κι έναν κλασικό τμηράκι σταυρό, σ' ένα απορρινωμένο μνημείο, ο οποίος μας προσανατολίζει για την προέλευση πολλών από τα γλυπτά μνημεία του κοιμητηρίου. Για την προέλευσή τους αυτή, όπως και για πολλά άλλα, όπως για παράδειγμα για την ιδιότητα της ιδιοκτησίας του είχαμε την ευκαιρία να συζητήσουμε μ' όσους πήραν μέρος. Η παρουσία του Χάρη Παπαδάκη έδωσε την ευκαιρία γι' αυτή την τελευταία συζήτηση, αφού ο ίδιος προσπαθεί να τεκμηριώσει ότι η ιδιοκτησία ανήκει στον Δήμο, άρα και το καθήκον νοικοκυρέματος του χώρου και απόδοσης της εικόνας ενός στοιχειώδους σεβασμού προς τους προγόνους μας. Κι άλλοι συμπεριπατητές συνεισέφεραν με τις γνώσεις τους, όπως ο Ανδρέας Σμαραγδάκης, ο Μάνος Γοργυράκης, η Αργυρή Τσιριμονάκη, ο Θωμάς Κρεβετζάκης, η Καδιανή Τζουλάκη, ο Νίκος Δασκαλάκης κ.ά. Έτσι ο «Περίπατος μνήμης στο παλιό κοιμητήριο του Ρεθύμνου» αποδείχτηκε για μένα ένας από τους πιο ενδιαφέροντες από τους 60 διαφορετικούς που έχω προσφέρει τα τελευταία 35 χρόνια που ασχολούμαι με την ιστορία του Ρεθύμνου. Υπόσχομαι λοιπόν σε εύθετη στιγμή στο μέλλον, εφόσον φυσικά εξακολουθήσει να υπάρχει ενδιαφέρον, να τον επαναλάβω.

Ελπίζω επίσης να υπάρξει συνεχιστής της εργασίας η οποία οδήγησε στον περίπατο του κοιμητηρίου. Ομολογώ ότι χρειάστηκε πολλή δουλειά γι' αυτόν. Οπωσδήποτε υπόσχομαι στον πιθανό συνεχιστή της εργασίας να του χαρίσω ό,τι υλικό έχω συγκεντρώσει και να του μεταφέρω τις όποιες γνώσεις μου για το θέμα, ώστε να εκδοθεί ένα ωραίο βιβλίο, αντίστοιχο της ιστορίας του ιστορικού αυτού μνημείου. Προς προτροπήν τού αφιερώνω την εικόνα του ομορφότερου κατά τη γνώμη μου γλυπτικού συμπλέγματος: εκείνου των οικογενειών Σιγανού, Λαμπάκη, Κορωνάκη και Βαλαρή. Δεν του αποκαλύπτω όμως πού θα το βρει, προκειμένου να το φάξει και να κάνει έτσι το ξεκίνημα της εργασίας του. Και, ως γνωστόν, η αρχή είναι το ήμισυ του πατός. Καλή δύναμη!

* Ο Χάρης Στρατιδάκης είναι Δρ. Παιδαγωγικής-Ιστορικός Ερευνητής-Συγγραφέας, strharis@yahoo.gr, 2831055031